

Lucyna Omieczyńska

Zakopane

**WSTĘPNE ROZPOZNANIE
PROBLEMATYKI
KONSERWATORSKIEJ
I HISTORYCZNEJ
KAMIENNEGO TRYPTYKU
Z 1470 R. PIERWOTNIE
WMUROWANEGO W ŚCIANĘ
KATEDRY ZAŚNIĘCIA
BOGURODZICY – SOBORU
USPIEŃSKIEGO (OBECNIE
W WIELKĄ DZWONNICĘ)
ŁAWRY PECZERSKIEJ
W KIJOWIE, UKRAINA**

Słowa kluczowe: katedra Zaśnięcia Bogurodzicy | Ławra Peczerska w Kijowie | Wielka Dzwonnica | UNESCO | kamienny tryptyk z 1470 | Semen Aleksandrowicz Olelkowicz | Kazimierz IV Jagiellończyk | Święty Antoni | Święty Teodozjusz | Matka Boska w pozie Orantki | Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej | badania konserwatorskie

Lucyna Omieczyńska: mgr, ukończyła Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych w Zakopanem (specjalność snycerstwo), a w 2006 r. uzyskała dyplom na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki (magister sztuki, specjalność konserwacja rzeźby) na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Prowadzi liczne prace konserwatorskie na terenie Polski, Ukrainy i Białorusi. E-mail: piekacz@o2.pl.

Świątynia katedralna Zaśnięcia Bogurodzicy (sobór Uspieński) oraz Wielka Dzwonnica należą do zespołu budynków Ławry Peczerskiej w Kijowie. W 1990 r. zostały wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Ławra stanowi siedzibę zwierzchnika Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego. Ten niezwykle kompleks świątynny gromadzi różne dzieła sztuki, pochodzące z kilkunastowiecznej tradycji. Do ciekawych przykładów plastyki należy kamienny tryptyk z 1470 r.

Według przekazów historycznych tryptyk pierwotnie znajdował się na centralnej absydzie elewacji soboru Uspieńskiego. Został w niej umiesz-

Il. 1. Widok prawidłowego schematu kompozycyjnego tryptyku z Wielkiej Dzwonnicy Ławry Peczerskiej w Kijowie (wszystkie fotografie L. Omieczyńska).

czony w 1470 r., na pamiątkę odbudowy soboru ufundowanej przez Semenę Aleksandrowicza Oelkowicza (Szymona, Siemiona; Симеон Александрович Оелькович)¹. Do tego wydarzenia nawiązuje inskrypcja w języku staro-cerkiewno-słowiańskim łącząca trzy płaskorzeźby, mówiąca o tym, że cerkiew została założona na starych fundamentach za Wielkiego Króla Kazimierza przez pobożnego Semenę Aleksandrowicza, księcia kijowskiego, za panowania archimandryty Joana (Іанне).

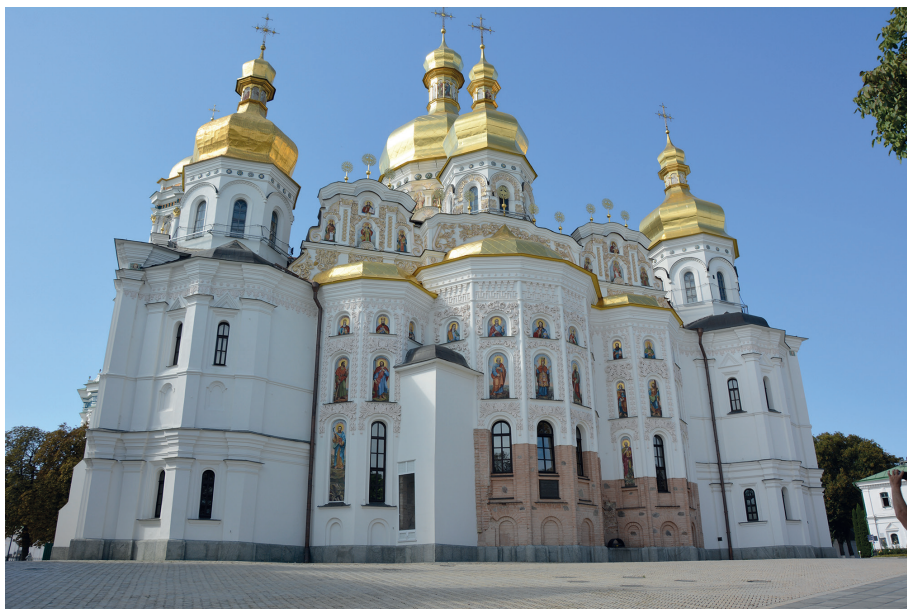
Tryptyk został z soboru usunięty po pożarze w 1718 r., po którym w latach 1729–1731 dokonano zmiany wystroju dekoracji elewacji. Wmurowany jest obecnie w nisze powyżej drzwi wejściowych do wnętrza oraz piwnic Wielkiej Dzwonnicy Ławry Peczerskiej, którą wybudowano w latach 1731–1745. Nie wiadomo, jak długo płaskorzeźby były eksponowane, ale zostały następnie zasłonięte tynkami elewacyjnymi i odsłonięte ponownie dopiero w 1866 r. przez badacza, archeologa i historyka ukraińskiego Piotra Lebedintseva (Петро Лебединцев).

Śledząc okoliczności powstania tryptyku, natrafiamy na niezwykle interesujący wątek relacji Kazimierza IV Jagiellończyka – który (w ramach unii polsko-litewskiej) sprawował rządy na Litwie jako wielki książę litewski w latach 1440–1492 i dzierżył koronę Polski w latach 1447–1492 – z jego politycznymi oponentami i rywalami do litewskiego tronu wielkoksiążęcego:

¹ A. Bartosh, *Триптих Лаврської дзвіниці – унікальна пам'ятка культурної спадщини XV століття*, mps w archiwum Ławry Peczerskiej w Kijowie.

Il. 2. Według przekazów historycznych tryptyk pierwotnie znajdował się na centralnej absydzie elewacji soboru Uspieńskiego.

Il. 3. Świątynia katedralna Zaśnięcia Bogurodzicy (sobór Uspieński) Ławry Peczerskiej w Kijowie.

Il. 4. Wielka Dzwonnica Ławry Peczerskiej w Kijowie.

kniaziami z rodu Olelkowiczów-Słuckich². Książęta Semen (ok. 1420–1470) i Michał (zm. 1481) wysuwani byli przez opozycję antyjagiellońską do tronu litewskiego w czasie rządów Kazimierza IV Jagiellończyka. Książę Michał Olelkowicz posunął się nawet, przy współpracy z władcą moskiewskim Iwanem III, do spisku mającego na celu uśmiercenie króla. Po odkryciu intrygi w 1481 r. został skazany na śmierć Tym bardziej dziwi fakt, iż polityczny oponent Kazimierza Jagiellończyka w roku swojej śmierci (w 1470 r.) funduje odbudowany po pożarze sobór Uspieński, a świątynię opatruje tryptykiem z inskrypcją odnoszącą się do Wielkiego Króla Kazimierza i Semena Olelkowicza jako „pobożnej” osoby. Czyżby było to przedśmiertne uznanie zwierzchnictwa Kazimierza Jagiellończyka? Zagadka dla historyków.

Pierwsze kroki w kierunku określenia stanu zachowania, techniki i technologii wykonania oraz postępowania konserwatorskiego zostały poczynione przez badaczy ukraińskich już w 1997 r., kiedy na zlecenie Państwowego Komitetu Budownictwa, Architektury i Polityki Mieszkaniowej Ukrainy (Державний Комітет Будівництва Архітектури та Житлової Політики України) Państwowe Naukowo-Technologiczne Centrum Konserwacji i Restauracji (Державний Науково-Технологічний Центр Консервації Та Реставрації) wykonało szereg badań konserwatorskich i chemiczno-technologicznych oraz wystosowało wnioski o wymurowanie płyt z elewacji Wielkiej Dzwonnicy. W 2010 r. zebrała się Rada Państwowego Kijowsko-Pieczerskiego Rezerwatu Historyczno-Kulturowego, która podjęła decyzję o zaproszeniu ekspertów zagranicznych w celu weryfikacji właściwego postępowania.

W 2014 r. Ministerstwo Kultury Ukrainy zaprosiło do współpracy Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, które wydelegowało mgr Lucynę Omieczynską – dyplomowanego konserwatora-restauratora dzieł sztuki, ze specjalnością konserwacja rzeźby³. Głównym problemem dotyczącym tryptyku było podjęcie właściwej decyzji w sprawie jego ewentualnego wymurowania ze ściany Wielkiej Dzwonnicy⁴.

Tryptyk płaskorzeźbiony z piaskowca składa się z tablic z przedstawieniem Matki Boskiej w pozie orantki (modlącej się, na stojąco, ze wzniesio-

² M. Bogucka, *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, PIW, Warszawa 1981, s. 108–114.

³ Wizja lokalna miała miejsce w październiku 2014 r., a badania mikrochemiczne próbek pobranych przez L. Omieczynską wykonała dr Maria Rogóż w Polsce.

⁴ L. Omieczynska, *Kamienny tryptyk z 1470 r. pierwotnie wmurowany w ścianę katedry Zaśnięcia Bogurodzicy – Soboru Uspieńskiego (obecnie w Wielką Dzwonnicę) Ławry Pezerskiej w Kijowie, Ukraina. Program prac konserwatorskich*, Warszawa 2014.

Il. 5. Fragment tablicy z postacią św. Teodozjusza Peczerskiego.

Il. 6. Inskrypcja z tablicy z przedstawieniem św. Teodozjusza Peczerskiego.

nymi rękoma) w centrum oraz postacią św. Antoniego i św. Teodozjusza Peczerskich po bokach. Postaci świętych prawymi dłońmi wskazują na Matkę Boską, adorując ją. Właściwy układ kompozycji stawia św. Antoniego po prawej stronie, a św. Teodozjusza po lewej stronie tryptyku (dziś są zamienione). Układ prawidłowy, wynikający z treści i kompozycji, został unieczystniony. Przynajmniej doszło do tego wskutek działania zamierzo-

Il. 7. Tablica z postacią św. Teodozjusza Peczerskiego.

nego, mającego na celu utrudnienie właściwego odczytania tekstu inskrypcji odnoszącej się do króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka.

Trzy elementy kompozycji figuralnej są obecnie wmurowane w wątek ściany powyżej drzwi do wnętrza Wielkiej Dzwonnicy, w niszach (północnej, zachodniej i południowej), około 3,5 m nad poziomem chodnika⁵. W dolnych częściach kompozycji umieszczono dwuwersową inskrypcję w języku staro-cerkiewno-słowiańskim.

Bloki z jasnoszarego piaskowca drobnoziarnistego (na podstawie obserwacji wizualnej powierzchni skały) obrobione są za pomocą dłut kamiennych, wygładzone kamieniami szlifierskimi, z rytą inskrypcją o kroju majuskuły o trójkątnym przekroju litery. Zachowały się również ryte linie pomocnicze wyznaczające wysokość wersów wykonywanych przez kamieniarza. Ślady obróbki narzędzi widoczne są najbardziej w obrębie boków płyt (uwidocznione na zdjęciach z 1997 r.⁶). W trakcie wstępnych badań obiektu nie odnaleziono warstwy malarskiej, której pochodzenie można by bez wątpliwości uznać za pierwotne. Być może podjęte prace konserwatorskie pozwolą na jej ewentualne odnalezienie.

Tryptyk został poddany renowacji, podczas której pojawiła się warstwa malarska w technice temperowej – zachowana obecnie w ok. 20%. Analiza przeprowadzona metodą spektroskopii w podczerwieni wykazała spoiwo temperowe, a analiza mikrochemiczna pigmentów m.in. błękit miedziowy, prawdopodobnie azuryt, malachit, wtrącenia żółtego aury pigmentu oraz cynobru. Pigmenty pozwalają na dość szerokie datowanie tej wtórnej polichromii – od XV w. do 1830 r. Kolejna warstwa chronologiczna wiąże się z całościowym przemalowaniem zieloną farbą (spoiwo typu tłustej tempery lub olejnej oraz ziemie zielone z wtrąceniami ochr żółtych). Z II połowy XIX lub z XX w. należy wiązać uzupełnienie ubytków formy rzeźbiarskiej (do największych należy kit na twarzy św. Antoniego, uzupełnienia inskrypcji w przedstawieniu z Matką Boską) wykonane na bazie zaprawy gipsowej, częściowo podbarwianej żółtymi pigmentami żelazowymi.

Do czynników negatywnie wpływających na stan zachowania piaskowcowych płyt oraz ich odbiór estetyczno-ideowy należą:

⁵ O wymiarach 64 × 40 cm (św. Teodozjusz), 73 × 43 cm (Matka Boska), 68 × 41 cm (św. Antoni).

⁶ Autorstwa Aleksandra Mikołajewicza Zahrebelnego, archiwum Ławry Peczerskiej w Kijowie.

Il. 8. Centralna tablica z przedstawieniem Matki Boskiej w pozie orantki.

Il. 9. Inskrypcja z tablicy z przedstawieniem Matki Boskiej.

- ekspozycja zewnętrzna tryptyku, narażonego na wpływ czynników atmosferycznych, wahań sezonowych i dobowych temperatury, wilgoci, zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego oraz wiatrów powodujących wietrzenie skał;
- wcześniejsze renowacje, wśród których należy wymienić całościowe przemalowanie płyt zieloną farbą w technice tłustej tempery lub olejnej uszczelniającej materiał porowaty, a także uzupełnienia formy rzeźbiarskiej kitem na bazie gipsu, powodujące zasolenie kamienia;
- skażenie mikrobiologiczne powodujące rozkład fizykochemiczny kamienia;
- utrata spoiwości skały powstała wskutek procesów wietrzeniowych oraz migracji spoiwa wraz z wilgocią;
- relokacja tryptyku połączona z rozdzieleniem, zamianowaniem elementów oraz rozbiciem kompozycji i spójności inskrypcji. Przepuszczalnie doszło do zamiany elementów wskutek działania zamierzonego, być może mającego na celu ochronę zabytku poprzez utrudnienie właściwego odczytania tekstu inskrypcji odnoszącej się do Semena Olelkowicza oraz króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka;
- osłabienie walorów estetyczno-treściowych oraz oderwanie od miejsca pierwotnego przeznaczenia.

Głównym problemem dotyczącym tryptyku było podjęcie właściwej decyzji w sprawie jego ewentualnego wymurowania ze ściany Wielkiej Dzwonnicy oraz ponownej ekspozycji w bezpiecznych dla niego warunkach. Według wszelkich spostrzeżeń i oceny konserwatorskiej należy zapewnić bezpieczne i właściwe warunki przechowywania, których dotychczasowe miejsce nie spełnia. Należy więc wymurować elementy tryptyku z elewacji i przenieść do wnętrza, w którym zostaną odseparowane od podłoża i złożone w całość kompozycyjną.

Pierwszym etapem prac powinno być wykonanie dalszych badań (petrograficznych, badań z użyciem mikroskopu elektronowego – SEM, fizykochemicznych, mikologicznych) oraz stworzenie opracowania z zakresu historii sztuki, pozwalającego na uszczegółowienie historii obiektu, treści ideowo-ikonograficznej oraz miejsca jego pierwotnej ekspozycji.

Tryptyk należy poddać konserwacji technicznej oraz – w ograniczonym stopniu – estetycznej. Do zabiegów o charakterze technicznym zaliczyć należy odczyszczenie powierzchni kamienia z zabrudzeń i szkodliwych nawarstwień. Zaleca się bezwzględne usunięcie wszystkich zacierek zapraw naściennych elewacji, kitów na bazie gipsu oraz wtórnego zielonkawego

Il. 10. Tablica z postacią św. Antoniego Peczerskiego adorującego postać Matki Boskiej.

Il. 11. Inskrypcja z tablicy z przedstawieniem św. Antoniego Peczerskiego.

przemalowania kamienia w technice tłustej temperey lub olejnej, stanowiącej źródło destrukcji.

Po ocenie stanu zachowania oraz walorów estetyczno-ikonograficznych wtórnej polichromii, należącej do drugiej warstwy chronologicznej obiektu, zaleca się jej pozostawienie i poddanie zabiegom konserwacji technicznej. Nie proponuje się natomiast uzupełniania jej ubytków i rekonstrukcji, które zasłoniłyby całkowicie powierzchnię oryginału. Należy zostawić ją w szcążtkowym, około 20-procentowym stopniu zachowania. Warstwa ta w szczególny sposób wzbogaca tryptyk, nie stanowi dla niego zagrożenia. Odstępstwem od tego zalecenia może być odnalezienie bardziej wartościowych, pierwotnych bądź starszych nawarstwień na płaskorzeźbie.

Kolejnym krokiem powinno być umożliwienie osuszenia i stabilizacji oraz wzmocnienie substancji zabytkowej. Zasadne wydaje się uzupełnienie dużych ubytków inskrypcji tablicy z postacią Matki Boskiej oraz twarzy św. Antoniego, gdyż w znacznym stopniu ograniczają one przekaz ikonograficzny i estetykę.

Na podstawie badań konserwatorskich oraz z zakresu historii sztuki należy wytypować właściwe miejsce do dalszej ekspozycji tryptyku. Ze względu na jego powiązanie z soborem Uspieńskim można rozważyć jego powrót do wnętrza tej świątyni. Według przekazów wmurowany był on przed pożarem w ścianę zewnętrzną katedry, ale ze względu na stan i bezpieczeństwo cennego oryginału powinien on zostać umieszczony we wnętrzu budynku. Dobre warunki zapewniłaby omawianemu obiektowi ekspozycja w muzeum, ale i ona nie jest pozbawiona wad, m.in. powoduje oderwanie od miejsca pierwotnego przeznaczenia oraz uniemożliwia powrót do kultu sakralnego.

Kolejnym zagadnieniem jest sposób zamontowania tryptyku. W zależności od miejsca ekspozycji należy rozważyć konstrukcję dystansującą, pozwalającą na swobodną cyrkulację powietrza i odcięcie od ewentualnego źródła zawilgocenia i zasolenia. Dokładne miejsce lokalizacji i sposób montażu powinny być ustalone na podstawie zarządzenia powołanej w tym celu komisji konserwatorskiej, po przedstawieniu wniosków konserwatorskich oraz wyników badań z zakresu historii sztuki.

BIBLIOGRAFIA

- Bogucka M., *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, PIW, Warszawa 1981.
 Omieczynska L., *Kamienny tryptyk z 1470 r. pierwotnie wmurowany w ścianę katedry Zaśnięcia Bogurodzicy – Soboru Uspieńskiego (obecnie w Wielką Dzwonnice) Ławry Peczerskiej w Kijowie, Ukraina. Program prac konserwatorskich*, Warszawa 2014.

Summary

Initial Diagnosis of Conservation and Historical Issues Concerning the Stone Triptych of 1470, Originally Fixed in a Wall of the Cathedral Dedicated to the Dormition of the Virgin Mary (Uspenski Cathedral), and Currently in the Great Lavra Belltower of Kiev Pechersk Lavra in Ukraine

The stone triptych of 1470, representing the Virgin Mary and Saints Anthony and Theodosius, originally fixed in the elevation of the Cathedral Dedicated to the Dormition of the Virgin Mary and now in Great Lavra Belltower of Kiev Pechersk Lavra, has been subject to technological investigation. Its state of preservation has been determined, and future conservation procedures have been proposed. Soon the stone, polychromed triptych may be removed and transferred to a church or a museum to exhibit there.